

Paár Ádám

„SZERVUSZ, BENITO, VISSZAJÖTTEM”

Christopher Duggan: *A bódult nemzet. A Mussolini-imádat anatómiája*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2016, 562 oldal, 4990 Ft

„Ó, hát demokrácia volt, csak picit visszafogottabb.”
(Silvio Berlusconi Mussolini rendszeréről)

A „Lovag” ragadványnévvel illetett Silvio Berlusconi 2011 decemberében egy sajtótájékoztatón azzal lepte meg az újságírókat, hogy éppen Mussolini utolsó szeretőjéhez, Claretta Petaccihoz írott leveleit olvasgatja, és e levelek alapján átérzi a Duce nehéz helyzetét. Lám, akkor is milyen nehéz feladat volt Olaszország kormányzása! Amikor egy újságíró aziránt érdeklődött, vajon Berlusconi hány Clarettával folytatott viszonyt, a miniszterelnök száz főben adta meg szeretőinek számát. Ezzel a „Lovag” rátromfolt a közmondásosan szoknyavadász Duce teljesítményére. A teremben összegyűlt újságírók nevettek és tapsoltak (488).

Az anekdota érzékelteti az olasz társadalom felemás viszonyát a fasiszta múlthoz. Képzeljük el, hogy a német kancellár médiamunkások gyűrűjében állva kedélyesen párhuzamot von Hitlerrel, még hozzá olyan kontextusban, amelyben a Führer jön ki jól a mai német társadalomhoz képest. Talán nem túlzás azt állítani, hogy nemhogy egy kancellár, de egyetlen német politikus sem élne túl egy ilyen szituációt. Bármit gondoljunk Berlusconi-ről, az eset túlmutat az akkori kormányfő személyén. Az újságírók reakciója jelzi, hogy az olasz társadalom a mai napig nem számolt el a fasiszta múlttal. (Ebben a recenzióban a „fasizmus” alatt mindvégig Mussolini tömegmozgalmát, illetve az 1922-től 1943-ig fennálló politikai és kormányzati rendszert értem.) Vegyük ehhez hozzá, hogy az utóbbi időben pszeudo-vallásos elemekkel átítatott kultusz alakult ki Mussolini körül, amely sokban emlékeztet Che Guevara latin-amerikai kultuszára. Évente több ezer ember gyűlik össze Mussolini születésének és halálának napján (július 29-én és április 28-án), valamint a „római menetelés” (október 28.) évfordulóján a Duce szülő- és nyughelyén, az Emilia-Romagna tartományban található Predappióban. A Mussolinira emlékező menetek élén a szélsőjobb oldali pap, a katolikus egyházból kiközösített Giulio Tam atya halad. A tömeg élén hatalmas fakeresztet hordoznak, és dalokat énekelnek. A pompás Mussolini-sírbolt előtti vendégkönyv hű képet ad arról, milyen mélyre hatolt Mussolini kultusza az országban. A neves brit történész, Christopher Duggan többek között egy 2012. április 30-i keltezésű levelet idéz: „Szervusz, Benito, visszajöttem [...] a te eszméd volt a legjobb, és nagyon remélem, hogy visszatérhetünk, ha nem is pontosan ahhoz, ami korábban volt, de legalább valami ahhoz közelítőhöz [...] Nekünk egy nagy VEZÉR kell, aki tisztességes és hatékony. LEGYEN DUCÉNK!” (494). Ám

akad kritikus hang is: egy levélíró a háborút veti az egyes szám második személyben megszólított Mussolini szemére, de azért hozzáteszi, hogy „minden másban nagy ember voltál, még a bűneidért való kegyetlen és barbár meglakoltatásban is” (494). Az Északi Liga szimpatizánsa a Duce mellett a „független Padaniát”, az észak-olasz szeparatisták által megálmodott fantomországot élte 2008. május 2-i keltezésű levelében. (Vajon a Duce, aki mindig az egységes Olaszország híve volt, hogyan fogadta volna e hódolatot?) Érdekes ezzel összevetni egy délolasz levelét: „Minket délen teljesen magunkra hagytak; csak benned volt meg a vágy és az akarat egy olyan Olaszországra, ahol mindenki egyenlő. Mi mindig veled vagyunk, még délről is!” (492).

Az egymás mellé tett szövegekből kiderül, hogy Mussolini személyében mindenki azt látja, amit látni szeretne: a patrioták a nemzeti egység védelmezőjét, az északolaszok a maffia és a korrupció megfélemezőjét, a déliek a regionális egyenlőtlenségek csökkentésére törekedő politikust, a munkások a kapitalizmussal szembeni alternatíva képviselőjét, és mindenki a „vörösök”, a kommunisták elleni harc bajnokát. Az idézetek érzékeltetik, hogy a Mussolini-kultusz alkalmas a mai Olaszországgal, az elittel és a nagy pártokkal szembeni, különböző forrásból fakadó, egymással párhuzamos, sőt egymással szemben is megfogalmazódott protestérzések kanalizálására. És ki az ellenség a levélírók számára? Mindig az elit, a politikusok, a gyengeséggel párosított parlamentarizmus, a maffia és – egy idézett levélírónál – a kapitalizmus. A Mussolinihez címzett levelek látélelet adnak a mai Olaszországról, két aspektusból is: milyen problémákat érzékelnek a levélírók, és mely csoportokat, illetve intézményeket tartanak felelősnek mindezt.

A 2015-ben elhunyt Christopher Duggan, a legújabb kori olasz politika- és társadalomtörténet kutatója, aki a fasiszta rendszer maffia elleni harcáról írott doktori disszertációját 1985-ben védte meg, 560 oldalon keresztül tárgyalja a Mussolini-kultusz kialakulását és változásait, méghozzá nem „felülről”, a rendszer vezetőinek szemszögéből, hanem „alulnézetből”, vagyis az átlagos olasz állampolgár perspektívájából. Duggan kifejti könyve előszavában, hogy nem könnyű a történész dolga, amikor azt kutatja, miként érzékeli az „utca embere” a politikai és társadalmi rendszer „felhőregióját”. A szubjektív benyomások rögzítése, a naplói írás kevesek kiváltságának számított Olaszországban a társadalom egészéhez viszonyítva, ami felveti a problémát, hogy a naplók mennyire reprezentálják arányosan a társadalom egészét. Ne feledjük, hogy a 20. század elején Olaszországban, főleg a déli régióban általánosnak számított az analfabetizmus a parasztság és a nők körében! Duggan idézi, hogy a II. világháborút megelőzően a férfiak átlagosan 5, a nők 7%-a nem tudta aláírni a nevét, ezért a házassági anyakönyvek tömegében a házaspárok egyike vagy mindketten keresztet rajzoltak (6).

Mindezt figyelembe véve a történész kifejti, hogy a naplói írás tekintetében számolni kell egy regionális és települési törésvonallal: Észak-Olaszország és a nagyvárosok lakosainak érzéseiről, attitűdjeiről könnyebben tájékozódhatunk, mint az analfabetizmustól nagyobb mértékben sújtott Dél és a politikailag inkább apatikus falvak világáról (8). Ugyanakkor Duggan talált néhány olyan naplót is, amelyek a társadalom alsó rétegéből, a parasztságból és munkásosztályból származó fiatalok gondolkodásmódjába is betekintést engednek. A fiatal Olaszországban, miként akkoriban minden államban, a hadsereg

jelentette a mobilitás szűk csatornáját a becsvágyó, a családból és a lokalitásból kiszakadni kívánó ifjak számára. A kéziratban maradt naplók legnagyobb csoportját éppen a katonák naplói alkotják, mint a 17 éves Vincenzo Rabbitóé, aki egy kis szicíliai faluból került a frontra 1916-ban. Ennek a foglalkozási csoportnak az emlékezései azért jelentősek, mert szerzőik fiatalok voltak, és éppen ebből a körből, a volt frontharcosok közül érkeztek Mussolini első feketeinges rajongói (8).

A naplóknál jobban reprezentálják a társadalom alsó rétegeinek érzéseit azok a változatos forrástípusok – levelek, költemények, rajzok és fényképek –, amelyeket az átlagos olasz személyesen Mussolini számára küldött. A Duce magántitkársága 122 dobozt töltött meg a „Duce iránti érzéseket” kifejező állampolgári levelekkel, beadványokkal, rajzokkal. Duggan ezekkel a forrásokkal kapcsolatban is óvatosságot hangsúlyoz: a Mussolinihez fordulás mögött különféle érzelmi motivációk lehettek, például a nyereségvágy, a bürokratikus fontoskodás vagy a feltűnési vágy. Ám Duggan felhívja a figyelmet, hogy e levelek nyelvezetét áthatja az érzelmesség, továbbá sok levelet alá sem írtak. E kettőből sejthető, hogy szerzőik minden hátsó szándék nélkül fordultak a Ducéhoz (8–9).

A hivatalos forrásokkal kapcsolatban, mint amilyenek a besúgók vagy a tartományi pártvezetők jelentései, Duggan szintén óvatosságra int. Ezek az átlagemberek érzéseivel, attitűdjeivel kapcsolatosan „másodlagos” források. Hiszen – bár természetesen szerzőik is átlagos olaszok – a politikai rendszerbe, a fasiszta mozgalomba való erős beágyazottságuk, valamint a hivatalos szemszög miatt nem tekinthetők az átlag olasz érzéseit őszintén kifejező forrásoknak. Az emberek rendszerrel kapcsolatos megnyilvánulásai szükségszerűen torzulnak a titkosrendőri és tartományvezetői jelentésekben. Ezen források használhatóságának értékét éppen az őszinteség hiánya és az esetleges hamisítási szándék gyengíti, hiszen olyanok írták őket, akik – szemben az átlag olasz állampolgárral – egzisztenciálisan is elköteleződtek a rendszer mellett. A besúgóknak és a prefektusoknak érdekükben állhatott, hogy akkor is Mussolini életére törő összeesküvést sejtessenek, ha csak három ember összehajolt az utcán (9).

Duggan 13 fejezetben írja le, döntően a naplók és egyéb személyes források alapján, a fasizmus előzményeit, zászlóbontását, valamint a fasiszta rendszer megszilárdulását, az egyházzal való felemás viszony alakulását, a gyarmatosítást, a II. világháborús olasz szerepvállalást, végül a rendszer és a Duce bukását; az epilógus pedig a Mussolini-kultusz utóéletét vizsgálja.

Tekintettel arra, hogy Mussolini pályafutása egészében ismertnek tekinthető Magyarországon is, viszont a fasiszta mozgalom születésének körülményeiről és a fasiszta mozgalom bázisát alkotó szervezetekről keveset tud az átlagos magyar olvasó, ezért a következőkben nem az egész könyvet ismertetem, hanem azt kívánom bemutatni, milyen élmények és konfliktusok alapozták meg a fasizmusnak. Vagyis a Duggan által ismertetett életpályák alapján kit milyen élmények sodortak a fasizmus irányába.

A könyv érdeme, hogy a Mussolini-kultusz és maga a fasizmus nem a „habokból bukkan fel”. Duggan alaposan beágyazza a fasizmus megalakulását a 19. század végi és 20. század eleji olasz politika- és társadalomtörténetbe. A regionális ellentétekkel, erős szociális törekvésekkel, munkás- és parasztmozgalmakkal terhelt Olaszország társadal-

mának túlnyomó része a belső bajokra gyógyírként fogadta az I. világháborúba való belépést. A társadalom jelentős része a hadba lépéstől nem csupán az „irredenta” (megváltatlan) területek (mint Trieszt és Trentino–Alto Adige, vagyis Dél-Tirol) megszerzését remélte, hanem egyúttal a nemzet erkölcsi nemesülését is. E motiváció nélkül nehezen érthető az a paroxizmusig fokozott, szentimentális hanggal átítatott militarista retorika, amely az olasz középosztály naplójából, valamint a kor politikusi, értelmiségi szónoklataiból árad (26).

Ebben a légkörben megbélyegezték, erkölcsi hullának minősítették mindazokat, akik a háború ellen foglaltak állást. A bűnbakok közé kerültek a szocialisták, a katolikusok, valamint a meglehetősen kétkulacsos liberálisok, akik folytatni kívánták a majdnem háromévtizedes elvtelen bókoltást mindkét szövetségi rendszer irányába. Valójában csak két világnézeti tábor volt (még hozzá az olasz közélet két ellentétes szárnyán!), amely elvből, nem pedig diplomáciai manőverezés alapján utasította el a háborút: az Olasz Szocialista Párt és a katolikus egyház. Mindkettő mélyre nyúló szociális struktúrákkal rendelkezett, ami csak növelte a háborúpártiak tőlük való félelmét és irántuk irányuló gyűlöletét. Valójában nehezen dönthető el, hogy ekkor hol vívták a szenvedélyesebb háborút: a fronton vagy a hátszországban. Jellemző az egyszerre dermesztő és nevetséges háborús hisztériára, hogy amikor XV. Benedek pápa 1917 augusztusában a békére szólított fel, egyes katonai vezetők a Szentatya letartóztatását és kivégzését követelték (30–31).

Miközben a háború folyt, sok déli fiatal került a távoli északi frontra. A már korábban említett Vincenzo Rabito először akkor került el Sziciliából, amikor egyenruhát öltött, hogy megvédje az általa csak térképről és a Garibaldit látott öregek elbeszéléseiből ismert „Nagy Anyát, Olaszországot”. Vincenzo írástudatlan volt, mint sok honfitársa akkoriban. Élete végén (1968-tól 1975-ig) nagy erőfeszítéssel, lassan haladva pötyögte le emlékeit egy öreg írógépen, Szicíliai tájszólással írott emlékei hű képet adnak a csalódásról, amely a déli fiatalokat a fronton érte. Vincenzo az Alpokban súlyos fagyási sérülést szenvedett. Az otthonról kapott leveleket felbontva, cenzúrázva kapta kézhez. Közben látta meghalni a bajtársait. Nem csoda, hogy a hazaszeretet csalódásba, majd a haza iránti gyűlöletbe csapott át, és szidta a „kurva Szülőházát”. Elkeseredésében kifakadt: „Ha meghalok, utolsó szavaim ezek legyenek: Köpök erre a Hazára” (55–56).

Vincenzo kemény szavai reprezentatívak, amennyiben kifejezik sokak hangulatát a hátszországban. A katonaköteles korú lakosság olasz haza iránti önfeláldozásáról sokat elárul, hogy a négyéves öldöklés alatt az olasz hadvezetés végeztette ki arányosan a legtöbb embert: 400 ezer embert állítottak hadbírótság elé, és minden negyedik kapott halálbüntetést, 750 kivégzést pedig végre is hajtottak (56). Mindeközben Északon sztrájkokra került sor. Különösen súlyos volt a helyzet a mindig elégedetlen Délen, ahol a dezertőrök száma napról napra gyarapodott. Ebben a régióban élénk volt még az 1860-as évek banditaháborúinak emléke, és a társadalmi konfliktusok mellett egy súlyos regionális ellentét belobbanásával kellett számolni (58).

Duggan részletesen elemzi azt az árnyékvilágot, amely már a háború előtt kialakult, és bírálta a parlamentarizmust, a konszenzusra törekvő politikáját, valamint az olasz elmaradottságot, illetve mindazon intézményeket, amelyeket ezért felelősnek tartott. Az

elmaradottság bírálata révén kapcsolódik bele az ideológiába a Dél-Olaszország iránti megvetés, amely az olasz politika északi elitcsoportjaiban 1861 óta időről időre felszínre tör. Ennek az olasz erőszakos árnyék-szubkultúrának volt legismertebb, programadó alakja a költő és militarista Gabriele D'Annunzio, akinek jó esélye volt arra, hogy Mussolinit megelőzve egy fasiszta típusú mozgalom vezérévé váljon. 1919 szeptemberében egy huszáros rajtaütéssel D'Annunzio és önkéntesei megszállták Fiumét, amelyet a békeszerződés a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak juttatott (51–52). Fiume megszállása egy nemzedék alapélményévé vált.

A vérmes olasz reményeket keresztülhúzó békeszerződés, a szocialisták előretörése az 1920-as választásokon, a pártviszályok arról győzték meg a volt frontharcosokból, az *ardito* nevű elitkatonákból (jelszavuk az volt: „leszarom” – mármint a halált) és Marinetti futuristáiból, valamint a nacionalistának nevezett körből álló jobboldali elégedetlenséget, hogy aktív beavatkozásra van szükség. Sokan mindinkább egy Mussolini nevű volt szocialista újságíró, veterán személyében vélték felfedezni azt a férfit, aki kemény kézzel megragadva az ország gyeplőjét véget vet a munkások gyárfoglalásainak, a parasztok földfoglalásainak, kiűzi a szocialistákat a városházákból, elkergeti a liberálisokat, megfenyíti a hivatásos politikusokat, és visszaszerzi a nemzeti becsületet. Meg kell jegyezni, amiről ritkán esik szó Magyarországon, hogy ekkoriban a városokat és falvakat nem csupán a fasiszta feketeinges rohamosztagosok tartották félelemben. A szocialistáknak és anarchistáknak sem kellett a szomszédba menniük erőszakért, a parasztokat pedig a magánföldesúri bandériumok terrorizálták. Mint Duggan megjegyzi, az ország jelentős területein hagyománya volt az önbíráskodásnak (63–64). Az olasz közéletet átható erőszakcultúra, a paraszti, földesúri, párt-, bandita- és maffiaerőszak, a személyes erőszak (vérbosszú), valamint a felfokozott irredenta és háborús propaganda nélkül nem érthető meg az a közeg, amely kitermelte a harcos életet, erőszakot és háborút mitizáló olasz fasiszmust.

Ebbe az erőszakcultúrába enged betekintést a földbirtokos családban született Mario Piazzesi naplója. Ellentétben Vincenzóval, ő északi volt, jómódú, és túl fiatal ahhoz, hogy részt vegyen a háborúban. Mario apjának gyárát a munkások elfoglalták. A fiatal egyetemista egy polgári védelmi szervezet tagjaként találta meg a lehetőséget, hogy bebizonyítsa hazafiságát, és leszámoljon az otthon szidott „vörösökkel” (65). Piazzesi maga is részt vett összecsapásokban, és feljegyezte: „Még azok is elcsodálóztak az erőszak tobzódásán, akik láttak igazi csatát a háborúban” (73). Egy másik fiatalembert, Guilo Teonit az indította el a fasiszmus felé vezető úton, hogy tanúja volt, amint két szocialista beleköt egy *ardito*-ba. Az *ardito*k voltak a hadsereg elit katonái, minden fiatal példaképei. A katonák a törével védekezett, és megölte egyik támadóját. Teonit felvillanyozta ez az eset, és hamarosan a fasisztáknál talált lehetőséget a nagyobb mértékű visszavágásra (66).

1922-ben sokak számára új világ kezdődött: a „rég”, poros, széthúzó Olaszország átadta helyét az „új”, harcos, aktív, „férfias” Olaszországnak. Mussolini könnyű hatalomra kerülését nem magyarázhatjuk mással, mint a már említett állapotokkal. A fiatal, Sziciliáról származó Bruno Palamenghi saját szülőföldjén zűrzavart tapasztalt. De nem látta jobbnak más régiók helyzetét sem: „Piemontban a rablóbandák, Lombardiában az alvilág, Rómában a zsebeselek, Nápolyban a camorra, Sziciliában a maffia tartott rettegés-

ben minden várost” (103). Mussolini pedig rendet ígért. A Brunóhoz hasonló emberek számára egyenlőségjel került a parlamentarizmus és liberalizmus meg az anarchia közé. Hiszen az 1861-től 1922-ig terjedő időszak nagy részében a liberálisok voltak hatalmon. Ha nem is pontos diagnózis, de Bruno benyomása jól jelzi a társadalom hangulatát. És ne feledjük: egy olyan társadalomról beszélünk, amelynek jelentős része irástudatlan, és politikailag apatikus volt. Itt az a mozgalom tudott nyertes lenni, amely nem elvont politikai jelszavakkal, hanem látványos akciókkal hívta fel magára a figyelmet.

Duggan szerint Mussolini az 1930-as évek közepén, nagyjából 1936 táján jutott el népszerűsége csúcsára. Innen azonban, a Hitlerrel kötött szövetséggel már lefelé vezetett az út. Az olaszok jelentős része nem értette a zsidótörvényeket, és ellenszenvvel figyelt, amint Olaszország újabb háborúba sodródik a németek oldalán, sőt egyre inkább mögöttük. A zsidótörvények kapcsán a besúgóí jelentések általános megrökönyödésről, valamint a zsidókkal való szolidaritás példáiról számoltak be (357–358). Ugyanakkor az olasz lakosság (amúgy csökkenő tendenciájú) együttérzése a zsidók iránt, valamint a németekkel szembeni haragja 1943-ig nem csapott át Mussolini elítélésébe. Ekkorra már az olaszok nagy része leválasztotta a Ducét az általa létrehozott rendszerről. Az olaszokban is kialakult az a kettős gondolkodás, amely oly jellemző a diktatúrákban élőkre: olykor morogtak a rendszer miatt, ám ami jó volt benne, azt a diktátornak, ez esetben Mussolininek tulajdonították. Feltételezték, hogy Mussolini nem tud a fasiszta tisztviselők visszaéléseiről, hiszen ha tudna róluk, akkor fellépne ellenük. A zsidóság jogfosztását is kényelmes volt német zsarolásnak betudni. Tanulságos a 23 éves egyetemista hallgató, Maria Teresa Rosetti esete: a lány felháborodottan számolt be naplójában a zsidótörvényekről, ami miatt néhány tanárát elbocsátották, ám ettől még rajongva fogadta Mussolinit padovai látogatásakor (361). Sokan úgy vélték, Mussolini titokban ellenzi a törvényeket, ami nem volt teljesen igaz. A Duce más értelemben ugyan, mint Hitler, de fajvédő volt. Igaz, az ő számára ez pragmatikus okból volt fontos: „az ő szemében a zsidóüldözés fő feladata az volt, hogy kemény, fajvédő gondolkodásmódra neveljen”. Vagyis végleg kiirtsa az olaszokból az együttérzést, a humanizmust. Duggan ennek bizonyítására megőrökíti Mussolini szenvedélyes zsidóellenes kirohanásait, amelyeket bár szűk körben mondott el, de talán pont ezért hitelesek (365).

A kérdés azért bír nagy fontossággal, mert mindmáig gyakori érv Mussolini rendszerének mentegetésére, hogy az, ellentétben a hitleri nemzetiszocializmussal, nem folytatott népiirtó politikát. Valóban, a fasiszmus és a nácizmus közötti különbség egy szóban-névben összefoglalható: Auschwitz. Ám ettől még a fasiszmus nem nélkülözte az alacsonyrendűnek tekintett népek kegyetlen leigázását. Duggan könyvének érdeme, hogy bemutatja a rezsím kegyetlen gyarmati politikáját, amely mögött egy parvenü sovinizmus állt. Az olasz katonák és civilek jelentős része meg volt győződve arról, hogy az etiópai háború igaz ügy, amelyben az olasz és keresztény civilizáció áll szemben az afrikai barbársággal. Megjegyzendő, hogy az olasz katolikus egyház szervilis módon kiállt Mussolini gyarmatosító politikája mellett, egészen odáig, hogy bíborosok a mellkeresztjeik aranyláncait, apácák a Krisztus jegyességét jelképező gyűrűiket ajánlották fel az etiópai hadjárat finanszírozásának céljaira (304–305). Duggan aprólékosan összegyűjtötte

és dokumentálta a rezsim által Etiópiában elkövetett bűnöket, amelyek Magyarországon kevésbé ismertek.

A könyvre mindenképpen illik a közhellyé csépelte jelző: hiánypótló. A magyar nyelven eddig megjelent legmélyebb elemzés az olasz fasiszmus születéséről, előzményeiről, a rezsim működéséről, ráadásul mindez „alulnézetből”: az olasz emberek, munkások, parasztok, középosztálybeliek, diákok, északiak és déliek, fasiszták és antifasiszták szemszögéből ábrázolva. Duggan szinte átvilágítja a kor olasz emberének gondolkodását. Ezzel talán példát mutat magyar kollégái mind szélesebb körének is a diktatúrák vizsgálatában.

IV. Károly kezét nyújt egy gyöngyösi tűzkárosultnak, 1917. május 23.